

Трансформація як ознака розвитку

українського права:
форми прояву та методи
досліджень

М. М. Мацькевич

докторант кафедри конституційного та міжнародного права НАВС, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України

Н. П. Свиридюк

доцент кафедри теорії держави та права НАВС, кандидат юридичних наук, доцент

У статті аналізуються наукові праці вітчизняних вчених, які працювали над питаннями трансформації права, правових форм дійсності, аналізується можливість застосування окремих методів щодо їх вивчення.

Ключові слова: трансформація, глобалізація, інтеграція, правова система, системний підхід.

В статье анализируются научные труды отечественных ученых, которые работали над вопросами трансформации права, правовых форм действительности, анализируется возможность применения отдельных методов относительно их изучения.

Ключевые слова: трансформация, глобализация, интеграция, правовая система, системный подход.

The article analyzes the scientific works of native scholars, who have worked on issues of transformation of the law, legal forms of reality, the possibility of using some means concerning on their study is analyzed.

Keywords: transformation, globalization, integration, legal system, a systematic approach.

Одним із актуальних напрямів сучасних правових досліджень, таких, що привертають увагу багатьох науковців, є напрям, присвячений змінам, які відбуваються у сфері права, правового регулювання тощо та обумовлені процесами соціально-економічного, політичного або культурного розвитку країни. У зв'язку з цим, одним із розповсюджених термінів, що відбиває стан розвитку сучасного права, є термін «трансформація», зміст якого характеризується як перетворення, відображення, видозміна, переродження, перебудова тощо. У пра-

вовій площині використовується як перетворення норм міжнародного права в норми внутрішньодержавного.

Фактичні зміни, що відбулися в ідеологічній, нормативній, організаційній частинах правової системи України, змусили науковців звернутися не лише до пошуку нового методологічного інструментарію, який би розширив пізнавальні можливості вітчизняних дослідників, а й відійти від традиційної проблематики, яка формувалась у зв'язку з набуттям Україною незалежності, зміною офіційної політичної доктрини, формуванням міжнародного іміджу, визначенням форми держави тощо. Поряд з цими фундаментальними проблемами увагу науковців привернули питання перманентності та незавершеності реформаций державно-правового спрямування, пошуку тих оптимальних шляхів та методів, які б дозволили довести перебудовчі процеси до їх логічного завершення, пов'язати зміни у праві із соціальними змінами економічного, політичного або духовного походження. Таким чином, процеси перетворення у праві, їх закономірність, сталість та обумовленість – це актуальні та визначальні для загальнотеоретичної науки проблеми.

Отже, метою статті є характеристика основних підходів та напрямів досліджень правової дійсності, що охоплюються поняттям трансформаційної тематики. Основними завданнями, які дозволяють досягти визначеної мети, є висвітлення змістовних та методологічних особливостей окремих правових досліджень, обґрунтування пізнавальної цінності системного підходу, категорії «правова система», що дозволяють скласти загальну динамічну картину трансформацій права сучасної України.

У процесі вирішення зазначених завдань буде використано такі загальнона-

укові методи, як: герменевтики, що дозволив опрацювати тексти нормативних актів та наукових правових текстів, здійснити їх змістовну інтерпретацію; метод аналізу, завдяки якому виявлено особливості авторських позицій; а також спеціально-юридичний та статистичний, з використанням яких стало можливим обробити у кількісних характеристиках масиви нормативного матеріалу й елементи їх змісту.

Трансформація в праві – це суттєвий фактор розвитку правової дійсності, який має досліджуватись у різних аспектах його розуміння з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків правових перетворень з соціальним середовищем, встановлення закономірностей розвитку права, визначення на цій основі напрямів та алгоритмів взаємодії правових явищ.

Фактично саме такі завдання ставляться вітчизняними науковцями, якщо вони торкаються питань розвитку, або, як частіше вживається, «трансформації» правової дійсності України, її окремих складових.

Так, у сучасній науковій правовій літературі піднімаються питання трансформації, суть яких полягає у висвітленні трансформаційних процесів у правовій системі України загалом, у системі права або законодавства, у структурі правової системи, а також в історичному, галузевому або міжнародному аспектах. Як результат трансформації розглядаються проблеми зближення права України з правом Європейського Союзу [1]. У цьому ж руслі аналізуються й питання трансформації правових цінностей, ціннісної структури картини світу в процесі переходу від класичної до неklasичної та постнеklasичної наукової раціональності, що характеризується відмовою від ідеї ціннісної нейтральності науки, реалізацією ціннісного потенціалу сучасної гуманітарно-наукової парадигми [2].

Отже, трансформаційна проблематика стала однією із суттєвих серед всіх інших актуальних проблем правознавства у зв'язку з тим, що дозволяє відповідати не лише на питання констатації змін, які відбулися у праві, а й виявляти їх сутнісні характеристики.

Спробуємо проаналізувати деякі здобутки трансформаційних досліджень та методику їх проведення.

Трансформація як особливий соціальний стан, що характеризується змінами, перетвореннями, вже давно стала рисою розвитку країн сучасного світу, особливо у період кінця ХХ – початку ХХІ ст.

З точки зору методики висвітлення трансформаційно-правових проблем, хотілося б зауважити, що власне трансформація як факт дійсності ще не дає відповіді на проблемні питання сьогодення, а навпаки – лише сприяє їх постановці. Трансформаційний контекст – це один із аспектів дослідження, який ґрунтується на визнанні змін та перетворень у певній частині правової організації суспільства, пошуку оптимальних моделей їх розвитку та взаємодії.

Проте немає відповіді на питання – за яких причин відбулися зміни, не встановлено причинні зв'язки між ними. Отже, сама по собі трансформація як факт дійсності дозволяє констатувати лише наявність кількісних або якісних змін, для чого застосовуються методи спостереження, статистики тощо. Однак для проведення більш ґрунтовних досліджень, в яких вирішуються складніші наукові завдання, лише констатації перетворень недостатньо, хоча вона виражена в математичних показниках. Для задоволення поглибленого дослідницького інтересу очевидна потреба використання таких способів та прийомів, які б давали відповідь щодо причин, тенденцій, перспектив соціально-правового розвитку, рівня корисності або шкідливості змін, що відбуваються тощо.

У сучасних найбільш інформативних дослідженнях зміна стану, структури або властивостей явища розглядається як наслідок дії яких-небудь соціальних чинників, що здійснили свій результативний вплив. На нашу думку, такий підхід виважений та виправданий, враховуючи те, що право, як факт реальності, існує в оточенні та взаємодії з іншими соціальними утвореннями, що за аналогією виконують функцію регулювання або інші соціальні функції. Тому обрання соціологічної парадигми для пояснення соціально-правових змін у різних часових вимірах, в умовах різних соціально-економічних формацій або політичних режимів, форм правління можна вважати методично обґрунтованим. Так, наприклад, автори сучасного видання стверджують, що завдання правової системи в умовах демократичної соціально-правової держави зазнають впливу соціально-політичних, політико-моральних, етнонаціональних факторів. При цьому зростає їх соціальний зміст, спрямований на зміцнення групової, міжгрупової соціальної взаємодії людей з приводу реалізації їх інтересів [3, с. 126].

Широко вживаним та ефективним за своїми пізнавальними можливостями вбачається системний підхід, який дозволяє об'єднати необхідну кількість методів залежно від складності та кількості наукових завдань. Його активне використання у спробах сформулювати загальну правову картину світу сприяло виникненню такої широкої за своїм змістом категорії, як «правова система».

Уявляється, що саме ця категорія є найбільш оптимальною для різномісних характеристик правової дійсності сучасної України, в тому числі і з приводу трансформаційних проявів, а також такою, що дозволяє проаналізувати як статичні, так і динамічні явища, розкрити складність окремих правових вза-

ємодій, їх обумовленість іншими соціальними явищами або процесами. Напевно, саме цей фактор обумовив актуалізацію трансформаторських правових досліджень, предметом яких стали системні явища, в тому числі й такі підсистемні утворення, що входять до складу правової системи [4].

Одним із значущих та показових елементів правової системи в контексті визначення загального стану розвитку, який виконує роль лакмусового папірця, слід вважати її нормативну частину. Власне нормативний підхід дійсно дає досить чіткі та обґрунтовані орієнтири щодо стану правового розвитку певного суспільства. А отже, привертання уваги до нормативного компонента всякого системного утворення дозволяє більш-менш точно побудувати прогнози, скласти загальну характеристику проблеми. У зв'язку з цим, серед усіх досліджень, що ведуться на ґрунті та в межах трансформаційної тематики, домінують ті, що присвячені законодавству як одній із форм права.

Привертають увагу загальнотеоретичні дослідження, спрямовані на виявлення законодавчих перетворень (трансформацій) у правовій системі України. Зокрема, це наукові праці таких вітчизняних вчених, як Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, Л. А. Луць, О. В. Петришин та ін. Так, у своїх роботах вчені констатують, що реформа законодавства, яка розгорнулася в Україні з 1991 року супроводжувалась інтенсифікацією законотворчої діяльності, розширенням сфери приватно-правового регулювання, запровадженням загальнодозвільного принципу правового регулювання, спостерігалось різке зростання питомої ваги законів серед нормативно-правових актів [5].

Разом з тим, наголошується ще на одній такій закономірності, як інтеграція у самій системі нормативно-правових ак-

тів, що, до речі, підтверджується виданням багатьох кодексів, як результату систематизаційної діяльності.

При цьому вказується й на зростання ролі підзаконного масиву, але не за рахунок його юридичної значущості, а за рахунок збільшення обсягів підзаконних нормативно-правових актів, в яких часто відбивається суто відомчий інтерес. Так, якщо у 1995 р. кількість законів відносно підзаконних правових актів складала 4,4%, то станом на сьогодні (лютий 2012 р.) таке співвідношення складає 5,2%. Отже, бачимо тенденцію збільшення нормативних актів вищої юридичної сили. Проте трансформація нормативної частини правової системи виявилася не лише у кількісних показниках, зміни протягом всього періоду демократизації відбулися як у горизонтальній структурі законодавства, так і у її змістовній частині. Виокремилися нові кодифіковані галузі законодавства, такі, як господарське, повітряне, податкове, водне. В адаптаційному процесі виявився зовнішньоінтеграційний аспект трансформації законодавства. У зв'язку з тим, що політична та економічна інтеграція України до Європейського співтовариства визнана стратегічним курсом її розвитку, прийнято відповідний законодавчий акт, що визначив основні напрямки адаптації національного законодавства.

У сучасній науковій літературі фахівці різних галузей та напрямів наукових досліджень вказують на те, що головною сферою інтеграційного розвитку в рамках ЄС була і залишається економіка. В цьому плані головним завданням є формування уніфікованого економічного простору, в якому всі діючі особи, як фізичні, так і юридичні, були б поставлені в усіх країнах ЄС у рівні умови незалежно від своєї національно-державної належності. Цей традиційний напрям інтеграційного розвитку поступово

доповнюється наданням співтовариству компетенцій у нових галузях – охорона здоров'я, транспорт, телекомунікації, енергопостачання, індустріальна політика, освіта, культура, охорона навколишнього середовища, наукові дослідження і розвиток технологій, соціальна політика, співробітництво і взаємодія у галузі судової практики і внутрішніх справ, а також у галузі зовнішньої політики і політики безпеки.

Зазначене вище дозволяє спрогнозувати трансформаційні зміни у відповідних сферах правового регулювання. Завдяки цьому слід очікувати і планувати змістовне та структурне оновлення законодавства, що означає активізацію законодавчої й систематизаційної роботи у згаданих напрямах.

Загалом інтеграційні та глобалізаційні тенденції правового розвитку спостерігаються у всіх сферах суспільно-політичного життя, що також відображає один із рівнів осмислення трансформаційних проблем (загальнонаціональний або міжнародний рівень). Однак, особливій уваги в цьому відношенні заслуговує сфера законодавства та юридичної практики.

Зазначимо, що за останні десятиліття можна спостерігати чітку тенденцію зближення, гармонізації, кодифікації та уніфікації національних та міжнародних законодавств. При цьому визнається прерогатива міжнародного законодавства при врегулюванні національних та міжнародних конфліктів. Крім того, що здійснюється приведення національних законодавств у відповідність до норм міжнародного права, відбувається також уніфікація міжнародного законодавства. Приймаються різні кодифіковані акти з етики практичної діяльності, окремих галузей права: Міжнародний кодекс поведінки щодо запобігання поширенню балістичних ракет (Гаага, листопад 2002 р.), Міжнародний кодекс ре-

кламної практики Міжнародної торговельної палати (грудень 1986 р.), Міжнародний кодекс медичної етики (Лондон, жовтень 1949 р.), Міжнародний кодекс по рятувальних заходах Міжнародної морської організації (червень 1996 р.) та ін., а також численні міжнародні конвенції, які є кодифікованими міжнародно-правовими актами та імплементуються у національні законодавства більшості сучасних країн світу [6].

Аналізуючи трансформаційні перспективи Європейського права до законодавства України, спираючись на прогностичний та системний методи пізнання, проф. В. Опришко привертає увагу на значну кількість правових документів, які мають бути ратифіковані парламентом у зв'язку із входженням України до Європейського Союзу. У статті стверджується: якщо говорити про Європу, частиною якої є і Україна, то останніми роками переважна більшість європейських держав, керуючись спільними національними інтересами, спрямовує свої зусилля на побудову правової системи, яка регулюватиме функціонування принципово нового міждержавного формування – об'єднаної Європи. Зазначена правова система, що дістала назву «Європейське право», складається з численних конвенцій, угод, хартиї, кодексів та протоколів до них, розроблених під егідою таких міжнародних регіональних організацій, як Рада Європи, Організація з питань безпеки та співробітництва у Європі, Європейський Союз тощо [7]. Отже, визначаючи закономірності змін, що мають місце у розвинутих країнах Європи, уявляється можливим аплікувати їх на український ґрунт з метою прогнозування трансформацій в аналогічних елементах національної правової системи.

Системний підхід надав можливість науковцям охарактеризувати прояви трансформації також в аспекті розвитку

інституційної частини правової системи. Аналізуючи систему національної юстиції, автори приходять до спільних висновків про те, що введення в дію або визнання нових стандартів у галузі правосуддя, захисту прав людини обумовлює оновлення не тільки нормативної, а й організаційної частини, приведення у відповідність до нових вимог їх функціональної спрямованості, організаційної взаємодії тощо. Як позитивний факт доводиться констатувати появу таких демократичних правових інституцій, як Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, приватний нотаріат. Сформовані та продовжують успішно функціонувати Національне бюро Інтерполу в Україні, державна виконавча служба. Відбулися організаційні зміни й у системі правосуддя, що разом свідчить про структурну трансформацію організаційної основи правової системи.

У зв'язку з цим, не можна не згадати про появу такого нового терміна, як «відновне правосуддя», та реалізацію відповідного проекту «Державна програма впровадження відновного правосуддя в систему кримінальної юстиції України на період до 2015 року» (2004–2006 рр.), метою якого було покращення доступу до правосуддя, підвищення спроможності правової системи України шляхом впровадження програм відновного правосуддя для підтримки реформ та сприяння розвитку демократичного суспільства [8]. Реалізація проекту завершена, але продовжують мати місце зміни як в організаційній частині правової системи, так і у правосвідомості учасників конфліктів, у самій практиці відновного правосуддя, до якого ще не сформовано належної оцінки з боку суспільства та юридичної громадськості зокрема.

Трансформаційна ознака українського права виявилася також в ідеологіч-

ній основі правової системи, що цілком стає очевидним в результаті аналізу її інших складових. Можливо, було б справедливим говорити про те, що ідеологічна трансформація, побудована на демократичній основі, є однією із першопричин, які обумовили обов'язкове перетворення у різних сферах правового життя сучасного українського суспільства. Ідеї свободи, рівності, справедливості, верховенства права, пріоритету прав людини, розмежування права та закону, розвитку приватної власності склали основу сучасного правового світогляду, дозволили відійти від сталих позитивістських традицій, побудованих та зверхності інтересів державної влади.

Як підтверджує В. Селіванов, головною метою демократичної трансформації українського суспільства є приведення соціального, зокрема юридичного, розвитку країни відповідно до політично продекларованих і конституційно закріплених ідеалів і принципів свободи, справедливості, демократії; створення юридичних передумов для розвитку суспільства в умовах політичної і економічної свободи громадян та забезпечення соціальної справедливості. Така трансформація українського суспільства в цілому, зокрема правова, мають бути підпорядковані основному публічному інтересу – благу людини, життя і здоров'я якої, честь і гідність, недоторканність і безпека конституційно визнані в Україні найвищою соціальною цінністю [9].

Використання системного підходу у поєднанні з методом прогнозування дозволило авторам навчального посібника, присвяченого правовим системам сучасності, сформулювати перспективи подальших трансформацій правової системи України, зокрема визначити її завдання та функції на найближчу перспективу, а саме – створювати суворо визначену нормативну, стабільну основу для всьо-

го комплексу суспільних відносин, у тому числі й для їх динаміки [3, с. 127].

Серед інших підходів, як зазначалося вище, використовується також ціннісний підхід. Взагалі, аксіологію трансформаційної проблематики, на нашу думку, можна вважати одним із суттєвих критеріїв у визначенні соціальної значущості правових перетворень. Так, у монографічній праці трансформаційного спрямування за авторством Л. Г. Удовики обґрунтовується думка про динамізм системи цінностей. Протягом всієї історії людства склався певний спектр основних цінностей, які, або гармонійно поєднувалися, або конфліктували, періодично змінюючи одна одну. Лише деякі з них, підкреслює автор праці, визнавалися постійно, хоча й розумілися по-різному [4, с. 285].

Про негативні трансформаційні наслідки у зв'язку з появою другої реальності попереджає М. А. Журба [10]. Чудова графіка, тривимірне зображення, сенсорні прилади, вказує автор, – все це дозволяє людині, не виходячи зі своєї кімнати, бути ким завгодно та де завгодно, унаслідок чого людина втрачає відчуття реальності, часу та простору.

Можна навіть констатувати, що така дихотомія світосприйняття не сприяє розвитку культурних правовідносин, реалізації конституційних культурних суб'єктивних прав. Особа втрачає потребу спілкування з подібними собі. У віртуальній реальності все, навіть юридичні права та обов'язки, стають віртуальними – такими, що існують лише у кіберпросторі, а значить, не потребують реального забезпечення, охорони та захисту, а отже, – створення відповідних правових механізмів, встановлення процедур. Проте не можна так однозначно негативно трактувати роль світової мережі у сфері реалізації права. Йдеться лише про можливі негативні наслідки її неро-

зумного використання. З одного боку, розвиток мережі, використання її комунікативних можливостей є показником стану культурного розвитку, забезпечення в тому числі і культурних прав громадян. Але ж констатація негативів від неразумного, несправедливого використання інтернет-технологій свідчить про інший бік культурного життя – ненадійність гарантій щодо охорони прав та свобод, зокрема і таких, як право на інтелектуальну власність.

Отже, трансформаційна проблематика набула актуальності у працях вітчизняних вчених. Поки що не можна однозначно стверджувати, що у сучасному правознавстві виокремився самостійний предметний напрям досліджень, який охоплює найбільш значущі проблеми та перспективи правових перетво-

рень. Автори наукових праць, що можуть бути віднесені до зазначеного напрямку, користуються різною методологією для того, щоб відобразити елементи динамізму, розвитку правового явища. Зокрема, є приклади використання структурного, функціонального, аксіологічного підходів. Але найчастіше, враховуючи складність правової дійсності, багатоманітність форм прояву права у соціальній дійсності, науковцями використовується системний підхід, як універсальний засіб пізнання, зокрема із застосуванням теорії правових систем. Саме ця категорія виявляється найбільш осяжною за змістом, в результаті цього дозволяє осмислити та співставити найважливіші та глобальні правові зміни, які характеризуються як трансформації права.

Список використаної літератури

1. *Гомонай В. В.* Зближення законодавства України з правовою системою європейського союзу / В. В. Гомонай. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info>
2. *Григорків І. Р.* Аксіологічні виміри сучасної наукової картини світу: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 / І. Р. Григорків. – Чернівці, 2008. – 20 с.
3. *Правові системи сучасності: навч. посіб. для магістрів права* / [Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Зайчук О. В. та ін.]; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – 492 с.
4. *Удовика Л. Г.* Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: [монографія] / Л. Г. Удовика. – Харків: Право, 2011. – 552 с.
5. *Луць Л. А.* Трансформація нормативної частини сучасної правової системи України – вимога часу / Л. А. Луць // *Право України*. – 2003. – № 3. – С. 117-121.
6. *Гусарева О. С.* Загальна характеристика юстиції в контексті інтеграційних та глобалізаційних тенденцій правового розвитку / О. С. Гусарева // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. – 2010. – № 3. – С. 72-77.
7. *Опришко В.* Питання трансформації Європейського права в законодавство України / В. Опришко // *Право України*. – 2001. – № 2. – С. 27-30.
8. *Проект Державної програми впровадження відновного правосуддя в систему кримінальної юстиції України на період до 2015 року.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucsg.org.ua/bulletin>
9. *Селіванов В.* Сутність людиноцентристської ідеології / В. Селіванов // *Персонал*. – 2005. – № 5. – С. 80–83.
10. *Журба М. М.* Культура не культури / М. М. Журба // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. – 2010. – № 7 (194). – С. 95–101.